

Diachronní slovtvorba

V české diachronní jazykovědě tvoří nejméně probádaný plán.

Schází patřičná lexikografická díla staré a střední češtiny

Zatím zůstává jediný celistvý popis vývoje dějin české slovtvorby, a to syntézy z pera Dušana Šlosara publikované v pracích *Slovtvorný vývoj českého slovesa, Historická mluvnice češtiny a Česká kompozita diachronně*.

Klíčovým termínem diachronní slovtvorby je termín produktivity, tj. schopnosti tvořit nová slova:

- nelze chápat mechanicky podle počtu doložených formací, protože řada vytvořených slov žije v jazyce navzdory tomu, že způsob, kterým byly vytvořeny, je už neproduktivní.

Podle Šlosara je „kvantitativní zastoupení jednotlivých typů ve skutečnosti sumou jejich historických produktivit“.

Neproduktivní slovtvorné typy:

1. Sufix *-ěný*, kterým se tvoří látková jména:

- v nč. přes 20 takto utvořených slov, vesměs vysoce frekventovaných (*dřev-ěný, měd-ěný, slam-ěný*)
- přesto je od stč. neproduktivní: již od 14. stol. jsou nové formace tvořeny pomocí *-ový* (*bobový, hlohový*), od neuter a feminin sufixem *-ný* (*hedvábný, stelný, konopný*); v mladších obdobích jen od *-ový* (*aluminí-ový, kryptonit-ový*)

2. Kolektiva derivovaná pomocí *-í*

- velmi rozšířená nč. *ijo*-kmenová kolektiva (vzniklá konverzí) typu *list-í* jsou jen o něco méně zastoupená než kolektiva derivovaná sufixem *-oví* (*cukroví*)
- v nč. je však *-í* neproduktivní – netvoří se jím nové formace

Toto byly případy slovtvorných typů, které produktivní byly a nyní svou produktivitu ztratily.

Vedle toho se ve starší češtině vyskytují ojedinělé formace, které představují starobylé prostředky, jichž se čeština zbavila, anebo prostředky, jejichž potenciál čeština nevyužila:

- stč. názvy jednotlivin *ledv-ina*, *zel-ina*, *byl-ina*, *křov-ina*,
- psl. dějová jména mohla být derivována sufixem *-tь:

(*pad-ti >) *pasti → pastь (< *pad-tь)
(*vlad-ti >) *vlasti → vlastь (< *vlad-tь)
(*mer-ti >) *mrěti → *(sь)mrьtь (> smrt)
*byti → *bytь

- psl. činitelské sufixy *-jь a *-unь::

*ora-ti → *rata-jь
*pěst-i-ti → *pěst-unь

- sufix *-ej* v *kol-ej* (← *kolo*), *-áv* v *ruk-áv* (← *ruka*)

Ale tento vývoj může být i opačný – původně neproduktivní forma může získat na dynamice:

1. Dějová jména *-et* / *-ot*

V psl. i stč. málo produktivní – představovala variantu deverbativ tvořených konverzí pomocí formantu *-ь od sloves končících na *-tati*, která měla význam modifikace děje ve smyslu zintenzívnění, chápaného také jako opakování:

*trepetati → *trepet-ь

Toto zakončení se emancipovalo:

*trepet-ь → *trep-et*

Tato emancipace se projevila změnou jeho fonologické struktury z *et* na *ot*:

stč. *-et* → *-et* / *-ot*

V dalším vývoji se pak *-ot* definitivně prosazuje na úkor *-et*, a tak dochází k resufixaci:

stč. *třepet* → *třepot*

V nč. vzniká mnoho takových jmen – odvozují zejména od sloves pojmenovávajících zvuky, ojedinele i pohyby: *praskot*, *jásot*.

Jak vidět, extrémním symptomem změny slovtvorné produktivity je **resufixace** – takových dokladů je však málo:

- některá stč. konatelská jména derivovaná sufixem *-ník* byla nahrazena formacemi se sufixem *-ář*:

čten-ník → *čten-ář*

lichev-ník → *lichv-ář*

- starobylý dějový sufix *-ba* byl podobně nahrazen produktivnější podobou *-tba*:

kle-tva → *kle-tba*

modlitva → *modli-tba*

honi-tva → *honi-tba*,

- deminutivní sufixy *c-ové* byly nahrazeny sufixy *k-ovými* – někdy mohlo dojít k resufixaci:

(**klěť* / *klec* →) *klet-cě* → *klět-ka*

Z naznačených dokladů plyne, že slovtvorná produktivita není binární vztah, tj. nelze říct, že některý typ je, anebo není produktivní.

Spíše si lze produktivitu představit jako škálu nacházející se mezi póly od zcela produktivní po neproduktivní.

Např. v rámci stč. deverbativních sloves lze vymezit typy lišící se mírou produktivity:

I.	II.	III.	IV.
<i>-nie / -tie</i>	<i>-Ø</i>	<i>-ot / -et</i>	<i>(*-tb>) -t</i>
téměř <u>absolutní</u> <u>produktivita</u> paradigmaticky tvořená od každého slovesa	<u>produktivní, ale ne od</u> <u>všech sloves</u> velmi starý způsob tvoření, ve staré češtině jen od <i>Ø</i> -, <i>i</i> - a <i>n</i> -kmenů ve výviji nadále produktivní	velmi málo produktivní <u>jen od některých sloves,</u> <u>ale produktivita narůstá</u> tvořeno od sloves končících na <i>-tati</i> ,	<u>neproduktivní</u> jen od sloves I.A třídy a od atematických sloves <u>nerozvíjí se, ale zaniká</u>
<i>býti</i> → <i>bytie</i> <i>poroditi</i> → <i>poroz-enie</i> , <i>natisknutí</i> → <i>nátisknu-tie</i> <i>pásti</i> → <i>pad-enie</i> <i>vlasti</i> → <i>vlas-t</i> <i>ščebetati</i> → <i>ščebetá-nie</i>	<i>porod-i-ti</i> → <i>porod-Ø</i> , <i>natisk-nú-ti</i> → <i>nátisk-Ø</i> <i>pásti</i> → <i>pád-Ø</i>	<i>ščebetati</i> → <i>šceb-et</i> / <i>šceb-ot</i>	<i>pásti</i> → <i>pas-t</i> <i>vlasti</i> → <i>vlas-t</i> <i>býti</i> → <i>by-t</i>

Produktivita I: produktivita zasahuje celou doménu slovního druhu.

Produktivita II: produktivita vykazuje selekční restriktce (platí jen pro vymezenou skupinu daného slovního druhu).

Produktivita III: produktivita svázaná s malou skupinou formací, jejichž počet se rozšiřuje.

(Ne)produktivita IV: jen omezený okruh formací, nevznikají nové formace.

A bylo by jistě možné provádět další jemnější diference, např. stanovit neproduktivní slovo tvorný typ, který byl kdysi produktivní, a proto je ve slovníku zastoupen celou řadou slov, nicméně produktivní přestal být, a proto podle něj nová slova nevznikají.

Ve slovtvorbě je tedy nutno uvažovat o:

- jazykových prostředcích (derivační morfémy typu prefixů, sufixů apod.),
- pravidlech jejich spojení,
- pravděpodobnosti, že bude takové pravidlo užito (tj. produktivitě).

Na míru produktivity slovtvorných pravidel má vliv několika faktorů.

A) SÉMANTICKÁ OMEZENÍ

V řadě případů nelze spojit lexikální morfém (resp. fundující základ) se slovtvorným afixem, protože jejich významová stránka to neumožňuje.

Např. posesivní sufixy *-ův*, *-in*, *-í*, *-ský/-cký*:

-ův = základy mužského rodu pojmenovávajícími osoby,

-in = základy ženského rodu pojmenovávajícími rovněž osoby,

-í = základy jmen pojmenovávajícími zvířata

-ský/-cký opět se základy pojmenovávajícími osoby.

-ův / -in + základ označující osobu × *-í* = základy jmen pojmenovávajícími zvířata

matč-in × **matč-í*

**ryb-in* × *ryb-í*

-ův / -in + základ označující osobu × *-ský/-cký* + základ označující osobu

otcův × *otcovský*

B) SLOVOTVORNÁ OMEZENÍ

Míra produktivity některých typů může plynout z toho, nakolik je jsou produktivní fundující základy.

Abstrakní názvy vlastností:

deklinace *ijo*-kmenová (typ *vesel-í*)

sufixem *-ota* (typ *čistota*)

sufixem *-ství/-ctví* (*hrdinství, lajdáctví*)

sufixem *-ost* (*neprodejnost*)

deklinace *ijo*-kmenová (typ *vesel-í*) + sufixem *-ota* (typ *čistota*) jen od primárních adjektiv

vesel-ý → *veselí*

čistý → *čistota*

sufix *-ství* jen od základům adjektiv na *-ský/-cký*

hrdin-ský → *muž-ství*

lajdácký → *lajdáctví*

sufix *-ost* slouží k derivaci adjektiv jak utvořených, tak neutvořených

neprodejný → *neprodejnost*

C) MORFOLOGICKÁ OMEZENÍ

Na produktivitu může mít vliv omezení týkající se slovního druhu nebo některé specifické gramatické kategorie daného slovního druhu, např.

- může-li se odvozovat relační adjektivum od všech substantiv (typ *-ný, -ní*) anebo jen o substantiv jistého rodu (typ *-ový* jen od maskulin),
- může-li se derivovat deverbativní substantivum od všech sloves (typ *bytie*) nebo jen od sloves atematických či s nulovou kmenotvornou příponou (typ *byt*)

D) FONOLOGICKÁ OMEZENÍ

Jejich vliv se uplatňuje především u sufixů – u slovtvorných prefixů a u kompozit je míra jejich vlivu nižší. Podoba fonologického terénu na hranici mezi derivačními afixy a slovním základem může mít rozhodující vliv na míru slovtvorné produktivity.

Jména nositelů vlastností

- sufix *-ík* (*večerník*), má-li fundující adjektivum zakončení K + K (*večerník*),
- ostatní sufixem *-ec* (*zuřivec*)

Produktivních adjektivních slovtvorných sufixů složení V + K je víc (např. *-alý, -elý, -ilý, -aný, -ený, -ěný, -atý, -itý, -ový, -ivý, -ový*) než typů kvalitativních adjektiv zakončených na skupení K + K (tj. hlavně se sufixem *-ný* připojeným k základu zakončenému konsonantem).

Z toho plyne, že sufix *-ec* se uplatňuje u mužských názvů nositelů vlastností častěji než sufix *-ík*.

E) SYSTÉMOVÉ VZTAHY

Produktivita plyne ze schopnosti naplňovat rozličné opozice.

Typickým případem je sufixace sloves – zde jen pár sufixů *-Ø-, -a-, -nú-, -ova-, -va-, -ě-, -i-*). Proto je produktivita sloves dána především množstvím opozic, do nichž jisté typy vstupují, a slučitelností se základy jistého typu.

Například v nové češtině velmi produktivní jsou slovesné *n*-kmeny, které jsou zapojeny do protikladů *-slábnout – slabit, -křiknout – křikovat, syknout – sykat, syknout – syčet, vybafnout – vybafávat* a *n*-ový formant odvozuje od adjektiv; *chabý → chabnout*; viz výklad na str. 329).

Naopak méně produktivní *a*-kmeny jsou zařazeny jen do tří opozic takto: *syčet – sykat, syknout – sykat, hrkávat – krkat*.

E) MÍRA ADAPTACE VÝPŮJČEK

Míra produktivity je často indikována tím, jestli se podle tohoto slovtvorného typu tvoří slova, která byla před nedávnem adaptována.

lilium → liliový (látková jména, která už nejsou derivována sufixem *-ěný*)

F) BLOKACE SYNONYM

Blokuje produktivitu – některá slova nejsou utvořena proto, že už pro ně existuje zavedené slovo.

král → **krále* (jako *kuře*)
– *princ*

G) SPOLEČESNKÉ FAKTORY – POJMENOVÁVACÍ FUNKCE, TERMINOLOGIZACE

Kromě této systémové produktivity se na slovtvorbě podílejí i faktory vnější, tzn. větší nebo menší potřeba tvoření společensky podmíněná. Tzn. pro jisté specializované oblasti vznikají systémové předpoklady pro tvoření nových slov.

Změna funkce slovtvorného typu není tak častou záležitostí jako změna produktivity. Je to důsledek značné setrvačnosti formací, o níž byla zmínka dříve. Také v soustavě slovtvorných kategorií je historický pohyb nevelký, výraznější změny konstatujeme pouze u adjektiv. Proto bude náš výklad o substantivech vycházet ze stavu kategorií, jak jej známe z češtiny současné. To umožní také praktickou návaznost našeho diachronního výkladu na synchronní stav, který známe z novočeských popisů. U adjektiv bude ovšem nutno sledovat i postupnou krystalizaci některých slovtvorných kategorií.

KREATIVITA

Je třeba odlišit slovtvornou produktivitu od kreativity.

V dějinách češtiny se objevila řada silných vědeckých osobností, které rozšiřovaly slovní zásobu pomocí slovtvorby:

- Klaret

- Jan Hus
- Václav Jan Rosa
- Jan Václav Pohl
- jungmanovská generace

Jejich motivace byla rozdílná: někteří usilovali o nahrazení cizích slov domácími, jiní o ustálení českého názvosloví, další o jemnější možnosti – zpravidla citově odstíněného – vyjádření.

Často jsou jejich formace projevem nikoli slovo tvorných možností češtiny, nýbrž jejich vlastních tvůrčích možností.

Pokud jde o výsledky jazykové ekvilibistiky, která 1. neodpovídá dobovému systému anebo 2. neplyne z aktuálních pojmenovávacích potřeb, pak takto vytvořená slova zpravidla zaniknou. Nicméně je-li těchto výrazů třeba, uchytí se i ony, jako činitelské jméno *rob-ot* korespondující volně se slovo tvorným typem deverbativních substantiv typu *syk-ot*, *rach-ot* nebo *klok-ot*.

A samozřejmě ještě existuje básnická licence, tzn. slovo záměrně utvořené tak, aby pravidla porušovalo, anebo bez znalosti pravidel.

V rámci slovo tvorby je nutno striktně oddělovat sféru apelativ od sféry proprií, termínů a expresiv.

Pro ni se v českém prostředí zažil termín parasystém – jejich jednotky jsou mnohdy tvořeny jinými slovo tvornými prostředky nebo jsou při jejich vzniku použity sice běžné slovo tvorné prostředky, avšak neběžným způsobem (odlišnými pravidly) než neutrální apelativa. Běžně se předpokládá, že tento jejich specifický status je dán jejich pojmenovávacími odlišnostmi.

PARASYSTÉM

Ve slovo tvorbě souhrn zvláštních soustav prostředků sloužících k vytváření speciálních pojmenovacích okruhů:

- vlastních jmen,
- termínů
- expresiv.

Společným rysem těchto (parasystémových) prostředků je jejich odlišnost od prostředků sloužících k utváření běžných pojmenování:

1. Parasystémové derivace

Různě zkrácené odvozovací základy + periferní nebo neproduktivní formanty:

Ma - těj + - ch → Ma-ch

Zdeněk + nda → Zdenda

2. Pouhé krácení slov

Alžběta → Běta

3. Parasystémové kompozice

Volnější spojování dvou lexikálních kořenů, které na rozdíl od pravé kompozice nerespektuje sémantiku výsledku.

stč. osobní jméno *l'útý*, nč. *lítý* 'divoký' + *mír* → *L'ut-o-mír*